

งานอรรถาธิบายในวรรณคดีบาลี: พัฒนาการและความสำคัญ

Expository Work in Pali Literature: Development and Significance

พระมหาอนุกุล เงามาม, ดร. (Phramaha Anukul Ngaongam, Ph.D.)

นักวิชาการอิสระ

Independent Scholar

Email: 6381021222@alumni.chula.ac.th

อุทัย ปัตถาพิมพ์ (Uthai Padthaphim)

นักวิชาการอิสระ

Independent Scholar

Email: 6480037222@student.chula.ac.th

ตอบรับบทความ (Received) : 26 กุมภาพันธ์ 2569

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 6 กรกฎาคม 2569

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 29 กรกฎาคม 2569

บทคัดย่อ

บทความนี้ได้ศึกษาความสำคัญและพัฒนาการของงานอรรถาธิบายในวรรณคดีบาลี ซึ่งมีบทบาทหลักในการรักษาและอธิบายพุทธพจน์ให้กระจ่างชัด การศึกษาพบว่า ลักษณะการอธิบายเริ่มต้นขึ้นตั้งแต่ในพระไตรปิฎก เช่น คัมภีร์วิภังค์และนิทเทส ก่อนจะพัฒนาสู่รูปแบบที่มีโครงสร้างของวรรณกรรมชัดเจนและเป็นระบบมากขึ้นในยุคอรรถกถา โดยได้รับอิทธิพลมาจากวิธีการในคัมภีร์เนติปริกัณห์ งานอรรถาธิบายแบ่งได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ สายพระไตรปิฎก (อรรถกถา ฎีกา) และนอกสายพระไตรปิฎก (ปกรณ์วิเสส) วรรณคดีเหล่านี้มีโครงสร้างสำคัญประกอบด้วย บทอุเทศและนิทเทส พร้อมด้วยองค์ประกอบหลัก 4 ส่วน คือ คันถารัมภกถา นิทาน วรรณนา และนิคมนกถา งานอรรถาธิบายมีความสำคัญอย่างยิ่งในแง่ของประเด็นหลัก 3 ประการ ได้แก่ 1) ช่วยให้เนื้อหาของเทศนามีความกระจ่างชัดผ่านการนิยามศัพท์และการตีความที่ถูกต้องตรงตามวัตถุประสงค์ 2) ทำหน้าที่เป็นคู่มือการแปลที่ช่วยวินิจฉัยความซับซ้อนทางไวยากรณ์และรูปศัพท์บาลีที่ยากต่อการทำความเข้าใจ และ 3) เป็นแหล่งข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญซึ่งเกี่ยวข้องกับบุคคลและเหตุการณ์ในอดีต เช่น เรื่องราวของพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งช่วยให้เข้าใจบริบทของพุทธศาสนาในยุคต่าง ๆ ได้ดียิ่งขึ้น งานเหล่านี้สะท้อนถึงวิวัฒนาการของภาษาบาลีและทักษะอันเชี่ยวชาญของพระคณาจารย์ในการสืบทอดพระธรรมวินัยอย่างไม่ขาดสาย ส่งผลให้งานอรรถาธิบายเป็นกุญแจสำคัญที่เชื่อมโยงผู้ศึกษาให้เข้าถึงแก่นแท้ของคำสอนผ่านโครงสร้างภาษาที่มีแบบแผนและทรงคุณค่าทางวิชาการและวรรณศิลป์อย่างยิ่ง

คำสำคัญ: งานอรรถาธิบาย วรรณคดีบาลี ความสำคัญ พัฒนาการ

Abstract

This article explores the significance and development of exegetical works in Pali literature, which play a primary role in preserving and clarifying the Buddha's words. The study revealed that the style of explanation began within the Tipitaka itself, such as in the Vibhaṅga and Niddesa scriptures, before evolving into more systematic and clearly structured literary forms during the Commentarial (Atthakathā) era, influenced by the methods of the Nettipakarana. Exegetical works can be broadly divided into two groups: those within the Tipitaka lineage (Atthakatha, Tika) and those outside the Tipitaka lineage (Pakaraṇavisesa). These literary works possess a significant structure consisting of uddesa (brief statement) and niddesa (detailed explanation), along with four main components: Ganthārambhakathā (prologue), Nidāna (origin/background), Vaṇṇanā (description/commentary), and Nigamanakathā (epilogue). Exegetical works are of paramount importance in three main aspects: 1. Clarifying Dhamma content through term definitions and interpretations that align accurately with the intended purpose 2. Serving as translation manuals that help diagnose grammatical complexities and difficult Pali vocabulary 3. Acting as significant historical sources regarding past figures and events, such as the stories of King Ashoka the Great, which provide a better understanding of the Buddhist context across different eras. These works reflect the evolution of the Pali language and the masterful skills of the authors (Gantharaca nācariya) in the continuous transmission of the Dhamma-Vinaya. Consequently, exegetical works are the essential keys that connect students to the essence of the teachings through structured language that holds immense academic and literary value.

Keyword: Expository work, Pali Literature, Importance, Development

1. บทนำ¹

วรรณกรรมอรรถาธิบายเป็นงานเขียนที่ให้รายละเอียดด้านต่าง ๆ ทั้งในแง่ไวยากรณ์, ความหมายและการวิเคราะห์ศัพท์, การให้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์, การวิเคราะห์หลักฐาน, รวมถึงการอภิปรายประเด็นข้อสงสัยในวรรณกรรม งานอรรถาธิบายจึงมีหน้าที่ไขข้อสงสัยและให้ความกระจ่างชัดแก่ผู้อ่านทุกแง่มุม วรรณคดีบาลีคือ วรรณกรรมที่บันทึกคำสอนของพระพุทธเจ้าและเรื่องราวทางพุทธศาสนา แม้กระทั่งพระไตรปิฎกซึ่งเป็นวรรณคดีบาลีที่เก่าแก่ที่สุดก็ปรากฏลักษณะของงานอรรถาธิบายแทรกอยู่ในองค์ประกอบต่าง ๆ เช่น ในสิกขาบทวิภังค์และบทกวีของวินัยปิฎก เป็นต้น องค์ประกอบย่อยของพระไตรปิฎกเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงลักษณะและแนวทางของงานอรรถาธิบายที่เก่าแก่ในวรรณคดีบาลีอย่างชัดเจน

ในบทความนี้ผู้เขียนได้ศึกษาลักษณะงานอรรถาธิบายที่ปรากฏในวรรณคดีต่าง ๆ เริ่มจากพระไตรปิฎกและงานอรรถาธิบายสายพระไตรปิฎก ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถาและฎีกา รวมถึงงานอรรถาธิบายนอกสายพระไตรปิฎก ได้แก่ คัมภีร์ปกรณ์วิเสสและฎีกาของปกรณ์วิเสส โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอ (1) จุดเริ่มต้นและพัฒนาการของงานอรรถาธิบายในวรรณคดีบาลี และ (2) ความสำคัญของงานอรรถาธิบายในวรรณคดีบาลี อย่างไรก็ตาม แม้ว่าปัจจุบันจะมีบทความ, งานวิจัย, และวรรณกรรมหลายเรื่องที่ได้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับรูปแบบการเขียนวรรณคดีบาลีไว้บ้างแล้วก็ตาม แต่งานเหล่านี้ไม่ได้มุ่งเสนอประเด็นเกี่ยวกับวัตถุประสงค์ตามที่คุณเขียนต้องการศึกษาดังนั้น บทความนี้ผู้เขียนจึงคาดหวังว่า ผลจากการค้นคว้าแหล่งข้อมูลอย่างหลากหลายจะนำไปสู่คำตอบเกี่ยวกับแนวคิดที่อาจนับได้ว่า เป็นจุดเริ่มต้นและความสำคัญ ตลอดจนวิวัฒนาการของวรรณกรรมอรรถาธิบายภาษาบาลีในยุคหลังพระไตรปิฎกที่พระคณาจารย์จำนวนมากได้นำมาใช้ในการเขียนงานนิพนธ์ของท่าน

¹ บทความเรื่องนี้ได้รับความแนะนำและข้อเสนอแนะต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์จากผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมพรนุช ตันศรีสุข อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในช่วงที่กำลังสืบค้นและเรียบเรียงข้อมูลเพื่อเขียนบทความ ผู้เขียนจึงขอขอบพระคุณท่านไว้ ณ ที่นี้.

2. จุดเริ่มต้นของงานอรรถาธิบายในวรรณคดีบาลี

งานอรรถาธิบายในวรรณคดีบาลีอาจมีจุดเริ่มต้นมาจากพระไตรปิฎกซึ่งเป็นวรรณคดีบาลีที่เก่าแก่ที่สุด เห็นได้จากเทศนาต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้ามักควบคู่ไปกับการอธิบายถ้อยคำและเนื้อหาในเทศนา เช่น โสณทัตตสูตร ในทีฆนิกาย สุตตันตปิฎกกล่าวถึงเรื่องศีลและญาณในพุทธศาสนาที่โสณทัตตพราหมณ์ทูลให้พระพุทธเจ้าทรงอธิบายเรื่องดังกล่าว² ส่วนเกวัฏฐสูตร ในทีฆนิกาย พระพุทธเจ้าทรงอธิบายปาฏิหาริย์ 3 ประเภท พร้อมคุณและโทษของปาฏิหาริย์เหล่านั้นแก่นายเกวัฏฐอย่างละเอียด³ ตัวอย่างเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าการอรรถาธิบายพระธรรมวินัยมีมาตั้งแต่พุทธกาล

งานอรรถาธิบายยังรวมไปถึงการอธิบายหัวข้อเทศนาซึ่งเป็นผลงานของพระสาวกที่ปรากฏทั้งในรูปแบบพระสูตรและงานนิพนธ์อื่น ๆ ส่วนใหญ่ผลงานเหล่านี้จะอยู่ในขุททกนิกายซึ่งเป็นคัมภีร์เบ็ดเตล็ดจำนวนมากในสุตตันตปิฎก การอธิบายธรรมในภัทเทกธัตตสูตรของพระอานนท์แสดงให้เห็นถึงความสามารถของท่านในการอธิบายธรรมให้ภิกษุรูปอื่นเข้าใจได้อย่างลึกซึ้ง

บุคคลไม่ควรคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ไม่ควรมุ่งหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็พ้นอันละไปแล้วและสิ่งที่ยังไม่มาถึง ก็พ้นอันยังไม่ถึง ก็บุคคลใดเห็นแจ้งธรรมปัจจุบันไม่ถ่องแท้ ไม่คลอนแคลนในธรรมนั้น ๆ ได้ บุคคลนั้นพึงเจริญธรรมนั้นเนื่อง ๆ ให้ปรุโปร่งเถิด ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็บุคคลย่อมคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงแล้วอย่างไร คือ รำพึงถึงความเพลิดเพลนในเรื่องนั้น ๆ ว่า เราได้มีรูปร่างนี้ในกาลที่ล่วงแล้ว ได้มีเวทนามอย่างนี้ในกาลที่ล่วงแล้ว ได้มีสัญญาอย่างนี้ในกาลที่ล่วงแล้ว ได้มีสังขารอย่างนี้ในกาลที่ล่วงแล้ว ได้มีวิญญาณอย่างนี้ในกาลที่ล่วงแล้ว ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อย่างนี้แล ชื่อว่าคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว ๆ ฯลฯ ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็บุคคลย่อมไม่ถ่องแท้ในธรรมปัจจุบันอย่างไร คือ อริยสาวกผู้สดับแล้วในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ได้เห็นพระอริยมลลาดในธรรมของพระอริยะ ฝึกดีแล้วในธรรมของพระอริยะ ได้เห็นสัตบุรุษมลลาดในธรรมของสัตบุรุษ ฝึกดีแล้วในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมไม่เล็งเห็นรูปโดยความเป็นอัตตาบ้าง ไม่เล็งเห็นอัตตาว่ามีรูปบ้าง ไม่เล็งเห็นรูปในอัตตาบ้างไม่เล็ง

² ที.สี. 9/178-198/142-161 (บาลี.มมร)

³ ที.สี. 9/338-350/273-283 (บาลี.มมร)

เห็นอรรถาในรูปบ้าง ย่อมไม่เล็งเห็นเวทนาโดยความเป็นอรรถาบ้าง ฯลฯ ย่อมไม่
เล็งเห็นสัญญาโดยความเป็นอรรถาบ้าง ฯลฯ ย่อมไม่เล็งเห็นสังขารโดยความเป็น
อรรถาบ้าง ฯลฯ ย่อมไม่เล็งเห็นวิญญาณโดยความเป็นอรรถาบ้าง ไม่เล็งเห็นอรรถา
ว่ามีวิญญาณบ้าง ไม่เล็งเห็นวิญญาณในอรรถาบ้าง ไม่เล็งเห็นอรรถาในวิญญาณ
บ้าง ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อย่างนี้แล ชื่อว่าไม่อ่อนแอในธรรมปัจจุบัน ฯ⁴

การอธิบายธรรมของพระอานนท์ คือ การให้รายละเอียดพุทธพจน์ทีละประเด็น เช่น การ
อธิบายเรื่อง บุคคลย่อมคำนึงถึงสิ่งที่ล่วงแล้ว หรือประเด็นเรื่อง บุคคลย่อมไม่อ่อนแอในธรรม
ปัจจุบัน แสดงให้เห็นว่าพระอานนท์พยายามแจกแจงพุทธพจน์ไล่ตามลำดับข้อความที่ท่านยกมา
แสดงเป็นอุทเทส (หัวข้อ) มีการให้ความหมายและแสดงลักษณะของอุทเทสอย่างหลากหลายเพื่อให้
ผู้ฟังเข้าใจหัวข้อที่ยกมาตามลำดับ

นอกจากนี้ตัวบทและคัมภีร์ย่อยในพระไตรปิฎกจำนวนมาก เช่น บทภาษณีย์ในวินัยปิฎกและ
อภิธรรมปิฎก หรือคัมภีร์นิเทศในขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก ล้วนสะท้อนให้เห็นว่างานอธิบาย
บาลีมีจุดเริ่มต้นมาจากพระไตรปิฎก โดยผลงานอธิบายดังกล่าวสามารถจำแนกเป็นหัวข้อตาม
ลักษณะของงานที่พบได้ 4 กลุ่มใหญ่ คือ 1. งานอธิบายในวินัยปิฎก 2. งานอธิบายใน
สุตตันตปิฎก 3. งานอธิบายในอภิธรรมปิฎก และ 4. งานอธิบายที่จำแนกตามบุคคล
แต่ละกลุ่มมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

2.1 งานอธิบายในวินัยปิฎก

งานอธิบายของวินัยปิฎกอยู่ในส่วนของสิกขาบทวิภังค์และบทภาษณีย์ วิภังค์
เป็นการอธิบายความหมายของคำในสิกขาบทด้วยการจำแนกเป็นนัยต่าง ๆ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจความ
หมายของศัพท์ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น วิธีการนี้ตรงกับรากศัพท์ วิภังค์ ที่แปลว่า การแบ่ง การจำแนก หรือ
การกระจาย⁵ เห็นได้จากตัวอย่างในวิภังค์ที่ให้ความหมายของ ภิกษุ โดยนิยามคำตามรากศัพท์และ
รูปวิเคราะห์อันเป็นแนวทางที่พระสังคีติกาจารย์นำมาอธิบายตัวบทในพระวินัย

⁴ ม.อ. 14/537-543/268-270 (ไทย.หลวง)

⁵ T. W. Rhys Davids and William Stede, *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*, s.v. "Vibhaṅga."

บทว่า ภิกษุ ความว่า ที่ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอรรถว่าเป็นผู้ขอ ฯ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอรรถว่าประพฤติกิขาจริยวัตร ฯ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอรรถว่าทรงผืนผ้าที่ถูกทำลายแล้ว ฯ ชื่อว่า ภิกษุ โดยสมญา ฯ ชื่อว่า ภิกษุ โดยปณินญา ฯ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอรรถว่าเป็นเอหิภิกษุ ฯ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอรรถว่าเป็นผู้อุปสมบทแล้วด้วยไตรสรณคมน์ ฯ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอรรถว่าเป็นผู้เจริญ ฯ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอรรถว่ามีสารธรรม ฯ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอรรถว่าเป็นพระเสขะ ฯ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอรรถว่าเป็นพระอเสขะ ฯ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอรรถว่าเป็นผู้อันสงฆ์พร้อมเพรียงกันอุปสมบทให้ด้วยญัตติจตุตถกรรม อันไม่กำเริบ ควรแก่ฐานะ บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุที่สงฆ์พร้อมเพรียงกันอุปสมบทให้ด้วยญัตติจตุตถกรรม อันไม่กำเริบ ควรแก่ฐานะนี้ ชื่อว่า ภิกษุที่ทรงประสงค์ในอรรถนี้⁶

การวิเคราะห์ความหมายตามรากศัพท์คือ การตีความเพื่อแสดงสถานะ บทบาทหน้าที่ และคุณสมบัติอื่น ๆ ในการเป็นผู้ศึกษาและปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า วิธีการนี้ทำให้ผู้อ่านเข้าใจความหมายตรงกับแนวคิดทางศาสนาและบริบทของพระธรรมวินัย นอกจากนี้ยังพบตัวอย่างอื่น ๆ จำนวนมาก เช่น ศัพท์ ความ/บ้าน ที่ให้คำจำกัดความตามแนวทางของวิงค์ เริ่มจากหมู่บ้านในความหมายทั่วไปซึ่งประกอบด้วยที่พักอาศัยซึ่งเป็นอสังหาริมทรัพย์หลังเดียว หลายหลัง และขยายออกไปถึงเกวียน หรือยานพาหนะซึ่งเคลื่อนที่ได้ที่ใช้เป็นที่อยู่อาศัย การอธิบายคำข้างต้นได้บ่งบอกความชัดเจนในเรื่องการเป็นเคหสถานของมนุษย์ซึ่งเป็นความหมายที่แท้จริงของศัพท์

การตีความลักษณะนี้แสดงถึงความพยายามในการนิยามศัพท์และแสดงขอบเขตความหมายตามพุทธบัญญัติซึ่งมีความสำคัญมากในการเข้าใจสิกขาบท ส่วนบทภาษณีย์หรือปทภาษณียะเป็นบทขยายความ⁷ บทภาษณีย์คือ เนื้อหาสำหรับอธิบายความหมายของศัพท์ในแต่ละสิกขาบทให้ครอบคลุมถึงแง่มุมต่าง ๆ ของคำ เช่น เรื่องเพศ ได้จำแนกการอธิบายออกเป็นหญิง 3 จำพวก, บัณเฑาะก์ 3 จำพวก, และชาย 3 จำพวก เป็นต้น สิกขาบทวิงค์และบทภาษณีย์ในวินัยปิฎกที่พระสังคีตอาจารย์รวบรวมขึ้นในช่วงสังคายนาอาจนับได้ว่าวิธีการเหล่านี้คือ

⁶ วิ.มหา. 1/26/31-32 (ไทย.หลวง)

⁷ K.R. Norman, A History of Indian Literature Volume VII : Pali Literature Including the Canonical Literature in Prakrit and Sanskrit of all the Hinayana Schools of Buddhism (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983), 19.

ลักษณะของอรรถกถาโบราณที่เก่าแก่ที่สุดในคัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งนักวิชาการตะวันตกเรียกว่า *Old Commentary*⁸

2.2 งานอรรถาธิบายในสุตตันตปิฎก

สุตตันตปิฎกเป็นคัมภีร์อธิบายพระสูตรและเทศนาต่าง ๆ แบ่งเป็น 5 นิกาย แต่ในปิฎกส่วนนี้รูปแบบงานอรรถาธิบายจะเห็นได้ชัดในคัมภีร์นิทเทสและคัมภีร์ปฎิสัมภิตามรรคในขุททกนิกายที่เป็นผลงานของพระสารีบุตร การอธิบายในสุตตันตปิฎกจะแยกองค์ประกอบเป็น 3 ส่วน คือ 1. อุทเทส 2. นิทเทส และ 3. ปฎินิทเทส⁹ พระอุปเสนะผู้รจนาคัมภีร์สัทธัมมปัชโชติกาอรรถกถานิทเทสได้ระบุไว้ว่า อุทเทส คือการนำข้อความที่จะอธิบายขึ้นเป็นบทตั้ง นิทเทส คือการอธิบายข้อความของบทตั้ง ในขณะที่ ปฎินิทเทส คือการขยายความอย่างละเอียดซึ่งเป็นกระบวนการอธิบายเนื้อหาเพิ่มเติมจากการนิทเทสและมักจบลงด้วยการสรุปประเด็น¹⁰

คัมภีร์นิทเทสมีการอธิบายศัพท์ทีละคำอย่างละเอียดซึ่งวิธีการเช่นนี้ทำให้งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรมีลักษณะเป็น นิทเทส ที่หมายถึง การขยายความอย่างกระจ่างชัดทุกแง่มุม ดังนั้น แต่ละเรื่องในคัมภีร์นี้จึงใช้ศัพท์ นิทเทส เป็นคำสมาสท้ายชื่อเรื่องเสมอ¹¹ ส่วนคัมภีร์ปฎิสัมภิตามรรคประกอบด้วยโครงสร้างที่เป็นอุทเทสและนิทเทสเช่นเดียวกับคัมภีร์นิทเทส อุทเทสที่ยกมาเป็นบทตั้งมี 6 ลักษณะ ได้แก่ 1. มาติกา คือหัวข้อ 2. พระสูตร คือข้อความที่จะต้องอธิบาย 3. ปัญหาสั้น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับธรรมนั้น ๆ คือตั้งปัญหาและตอบปัญหาสั้น ๆ 4. ข้อความซึ่งประกอบด้วยตัวเลข คือการนำจำนวนของธรรมกถาที่ท่านเคยแสดงไว้มาเป็นบทตั้ง ตัวเลขเหล่านี้คือหัวข้อที่จะนำมาขยายความต่อไป 5. ภาษิตที่ไม่ระบุที่มา คือการยกข้อความจากภาษิตที่ไม่ปรากฏที่มาขึ้นตั้งเป็นอุทเทส และ 6. คำสำคัญ คือการยกคำสำคัญมาเป็นอุทเทสเพื่อขยายความตามนัยต่าง ๆ¹²

⁸ I. B. Horner, *The book of the discipline: (vinaya-piṭaka)* (London: Published for the Pali Text Society by Luzac, 1966), 22-23.

⁹ กิตติศักดิ์ ลาภสุริยกุล, “ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก,” (วิทยานิพนธ์ปริญญา ดุษฎีบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560), 64.

¹⁰ พ.ม.อ. 38/13-14 (บาลี.มมร)

¹¹ ประพันธ์ ศุภษร, “มหานิทเทส : คัมภีร์ว่าด้วยศาสตร์แห่งการขยายความพุทธธรรมยุคต้น,” มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 16 ธันวาคม 2558, <https://www.mcu.ac.th/article/detail/14302>.

¹² สมพรนุช ต้นศรีสุข, “งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลี,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษาดุษฎีบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550), 124-127.

สำหรับวิธีอธิบาย พระสารีบุตรมีแนวทางหลัก ๆ 2 อย่าง นั่นคือ 1. การขึ้นต้นด้วยคำถามเพื่อกำหนดประเด็นซึ่งจะเริ่มต้นด้วยการใช้คำว่า *ภค - อย่างไร* เพื่ออธิบายลักษณะสภาวะธรรม และ 2. การขยายความรับกับคำถามที่กำหนดประเด็น ได้แก่ 1) การอธิบายแบบเสริมความ 2) การวิเคราะห์ศัพท์เพื่อเน้นความหมาย (Pseudo-Etymology Analysis) 3) การอธิบายพุทธพจน์ที่ยกมาตามลำดับ¹³

จะเห็นว่า แนวทางการอธิบายในสูตรต้นตปิฎกนั้น นิเทศและปฏิสัมพันธ์ธรรมมีโครงสร้างและรูปแบบการอธิบายในลักษณะเดียวกันทั้งบทอุเทศและบทนิเทศ มีการอ้างพุทธพจน์ การวิเคราะห์ศัพท์ การเสริมความเพื่อการอธิบายประเด็นต่าง ๆ โดยวิธีการดังกล่าวก็ปรากฏอยู่ในพระสูตรอื่น ๆ ของสูตรต้นตปิฎกด้วย

2.3 งานอรรถาธิบายในอภิธรรมปิฎก

อภิธรรมปิฎกเป็นคัมภีร์ที่มีบทบาทการขยายความ¹⁴ วิภังค์เป็นคัมภีร์ที่ 2 ของอภิธรรมปิฎก มีองค์ประกอบ 3 ส่วน คือ 1. สูตรต้นตภาขณีย์ เน้นอธิบายตามแนวพระสูตรโดยเลือกคำอธิบายจากสูตรต้นตปิฎกมาอธิบาย 2. อภิธรรมภาขณีย์ เน้นนำหลักการจากคัมภีร์ธัมมสังคณีมาเป็นหลักในการอธิบาย และ 3. ปัญหาปุจฉะ เน้นการถาม-ตอบข้อสงสัยตามแนวมาติกาที่มาจากธัมมสังคณี

การอธิบายแบบสูตรต้นตภาขณีย์มุ่งเสนอสภาพของชั้น 5 ที่มีความแปรเปลี่ยนหลากหลาย ตามเวลา สถานที่ โอกาส และลักษณะ ในเบื้องต้นรูปแบบของสูตรต้นตภาขณีย์มีการวางบทอุเทศไว้ จากนั้นจึงเริ่มอธิบายรายละเอียดไล่ลำดับไปที่ละข้อ ตั้งแต่รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ไปจนถึงวิญญาณขันธ์ หัวข้อเหล่านี้จะใช้รูปแบบสูตรต้นตภาขณีย์ในการอธิบายทั้งหมด ส่วนอภิธัมมภาขณีย์มุ่งเสนอให้เห็นความสัมพันธ์ของชั้นที่เนื่องอาศัยกันและกันปรุงแต่งเป็นรูป จิต และเจตสิกที่หลากหลาย¹⁵ ทำให้การอธิบายแบบสูตรต้นตภาขณีย์กับอภิธัมมภาขณีย์มีแนวทางที่ต่างกัน เพื่อให้เข้าใจลักษณะทั้ง 2 ชัดเจน ขอแสดงตัวอย่างต่อไปนี้

¹³ สมพรนุช ตันศรีสุข, “งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลี,” 127-132.

¹⁴ พัฒน์ เฟื่องผลา, *ประวัติวรรณคดีบาลี* (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ลักษณ์, 2524), 109-112.

¹⁵ สุภาพรณ ญ บางช้าง, *พระอภิธัมมปิฎก คัมภีร์ที่ 2 วิภังค์* (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย,

ตัวอย่างการอธิบายแบบสุดต้นตภาชนีย

ชั้น 5 คือ 1.รูปชั้น 2.เวทนาชั้น 3.สัญญาชั้น 4.สังขารชั้น (และ)
5.วิญญาณชั้น ฯ ในชั้น 5 นั้น รูปชั้นเป็นไฉน ? รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ รูป
อดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูป
ทรม รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ ประมวลย่อเข้าเป็นกองเดียวกัน นี้เรียกว่า รูป
ชั้น ฯ ในรูปชั้นนั้น รูปอดีตเป็นไฉน ? รูปใด ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปราศไปแล้ว
แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้วปราศไปแล้ว ที่
เป็นอดีตสงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ มหาภูตรูป 4 และอุปาทयरูปที่อาศัย
มหาภูตรูป 4 นี้เรียกว่า รูปอดีต ฯ รูปอนาคตเป็นไฉน ? รูปใดยังไม่เกิด ยังไม่
เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดยิ่ง ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่
เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคตสงเคราะห์เข้ากับส่วน
อนาคต ได้แก่ มหาภูตรูป 4 และอุปาทयरูปที่อาศัยมหาภูตรูป 4 นี้เรียกว่ารูป
อนาคต ฯ¹⁶

ตัวอย่างการอธิบายแบบอภิธัมมภาชนีย

ชั้น 5 คือ 1.รูปชั้น 2.เวทนาชั้น 3.สัญญาชั้น 4.สังขารชั้น (และ)
5.วิญญาณชั้น ฯ ในชั้น 5 นั้น รูปชั้น เป็นไฉน ? รูปชั้นหมวดละ 1 คือ รูป
ทั้งหมด เป็นนเหตุ เป็นนเหตุกะ เป็นเหตุวิปยุตตะ เป็นสปปัจจายะ เป็นสังขตตะ เป็น
รูป เป็นโลกียะ เป็นสาสวะ เป็นสญฺญาณียะ เป็นคันถนียะ เป็นโอฆนียะ เป็นโยค
นียะ เป็นนวิรวณียะ เป็นปรัมมภูตตะ เป็นอุปาทานียะ เป็นสังกิเลสิกะ เป็นอัพยาก
ฤต เป็นอนารัมมณะ เป็นนเจตสิกะ เป็นจิตตวิปยุตตะ เป็นเนววิปากนวิปากธัมมธรรม
เป็นนสังกิเลฐสังกิเลสิกะ เป็นนสวิตักกสวิจาระ เป็นนอวิตักกสวิจารมัตตะ เป็นอวิ
ตักกสวิจาระ เป็นนปิติสหคตตะ เป็นนสุขสหคตตะ เป็นนอุเปกขาสหคตตะ เป็นเนวทส
สนนภาวนาปหัตตัพพะ เป็นเนวทสสนนภาวนาปหัตตัพพะเหตุกะ เป็นเนวัจยคามิ
นาปจยคามิ เป็นเนวเสกขนาเสกขะ เป็นปริตตะ เป็นกามาวจร เป็นนรูปาวจร เป็น
นอรูปาวจร เป็นปริยาปันนะ เป็นนอปริยาปันนะ เป็นอนียตตะ เป็นอนียยานิกะ เป็น
อุปปันนฉวิญญาณวิญญูญะ เป็นอนิจจะ เป็นขราภิกุตตะ รูปชั้นหมวดละ 1 ด้วย
ประการฉะนี้ ฯ¹⁷

¹⁶ อภ.วิ. 35/1-3/1-2 (ไทย.หลวง)

¹⁷ อภ.วิ. 35/02-333/17-18 (ไทย.หลวง)

ตัวอย่างทั้ง 2 นี้แสดงให้เห็นว่า รูปแบบของการอธิบายแบบสุดต้นตภาชนียไม่ได้แสดงรูปในฐานะที่เป็นวัตถุ (Material) ทั่วไป แต่เน้นการแสดงรูปชั้นในในชีวิตของเราและของผู้อื่นซึ่งเป็นรูปที่สัมพันธ์กับชีวิต ในขณะที่อภิธรรมภาชนียมุ่งอธิบายความเกี่ยวเนื่องของชั้น 5 ที่อาศัยกันเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย แนวทางของงานอธิบายที่พบในอภิธรรมปิฎกจึงมีลักษณะต่างกันอย่างเห็นได้ชัด เนื่องจากวัตถุประสงค์ที่จะอธิบายบทมัตถิกานั้นแตกต่างกัน

ส่วนปัญหาปุจฉะ คือ การตั้งปัญหาและการตอบปัญหาเพื่อการจัดวิงค์แต่ละหมวดว่าวิงค์นั้น ๆ เป็นกุศล, อกุศล, เป็นอภัยกถ, เป็นสรณะ, หรือเป็นอสรณะ เป็นต้น คัมภีร์มีทั้งหมด 18 หมวด แต่วิธีการแบบปัญหาปุจฉะ ผู้เขียนพบเพียง 14 วิงค์เท่านั้นที่มีการใช้รูปแบบปัญหาปุจฉะในการอธิบายและจัดหมวดหมู่วิงค์ให้เข้ากับสภาวะธรรมต่าง ๆ

การอธิบายเป็นส่วนหนึ่งของวรรณคดีบาลีซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญในแง่ของการตีความและการวิเคราะห์เนื้อหาเพื่อความเข้าใจตัวบทในคัมภีร์ จากที่ผู้เขียนได้กล่าวมาทำให้เห็นว่า พระอภิธรรมปิฎกก็มีลักษณะงานนิพนธ์ประเภทอธิบายปรากฏอยู่ในคัมภีร์ไม่ต่างไปจากปิฎกทั้งสองก่อนหน้า

2.4 งานอธิบายที่จำแนกตามบุคคล

การอธิบายเนื้อหาในพระไตรปิฎก นอกจากการจำแนกตามองค์ประกอบของคัมภีร์แล้วยังสามารถจำแนกตามบุคคลได้ ซึ่งนอกจากพระพุทธเจ้ายังมีพระสาวกที่มีผลงานการอธิบายธรรมจำนวน 3 รูป ได้แก่ 1. พระสารีบุตร 2. พระมหากัจจายนะ และ 3. พระอานนท์

งานอธิบายธรรมของพระสาวกแสดงให้เห็นถึงความสามารถด้านการขยายความและการเป็นที่ยอมรับของพระพุทธเจ้าและพุทธบริษัท ดังที่พระสารีบุตรได้รับยกย่องจากพระพุทธเจ้าว่าเป็นพระธรรมเสนาบดีผู้เป็นเลิศด้านปัญญา¹⁸ หรือพระมหากัจจายนะที่ได้รับการยกย่องจากพระองค์ว่าเป็นเอกทัศด้านการจำแนกอรรถแห่งภาสิตโดยย่อให้พิสดาร¹⁹ เป็นต้น หลังจากการอธิบายธรรมของพระสาวกหลายรูป พระพุทธเจ้าก็ทรงยอมรับคำอธิบายและตรัสสรรเสริญความสามารถของท่านเหล่านั้นไว้ในตอนท้ายของพระสูตร การสรรเสริญพระสาวกจึงแสดงให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าทรงยอมรับความสามารถของท่านเหล่านั้นโดยปริยาย²⁰

¹⁸ อจ.เอกก. 20/146/31 (บาลี.มมร); ขุ.อุ. 25/62/98 (บาลี.มมร)

¹⁹ อจ.เอกก. 20/146/31 (บาลี.มมร)

²⁰ อจ.ทสก. 24/161/229-234 (บาลี.มมร)

งานอธิบายพระสูตรของพระสารีบุตรมีมากถึง 8 เรื่อง ได้แก่ เสวิตัพพาเสวิตัพพสูตร สัจจวิภังสูตร นกุลปิตาสสูตร ภูตมิทสูตร สัทธาสูตร ปิตีสูตร เทวตาสสูตร และสุวสูตรที่ 2, งานของพระมหากัจจายนะมีจำนวน 7 เรื่อง ได้แก่ มรฺยปิณฑิกสูตร มหากัจจายนภัทเทกธตฺตสูตร อุทเทสวิภังคสูตร หลิททิกานิสฺสสูตรที่ 1 หลิททิกานิสฺสสูตรที่ 2 กาลีสสูตร และอธรรมสูตรที่ 2, งานของพระอานนทมีจำนวน 3 เรื่อง ได้แก่ อานนทภัทเทกธตฺตสูตร ปัญจาลสูตร และอธรรมสูตรที่ 3

โดยภาพรวมแนวทางของงานอรรถาธิบายบาลีเริ่มปรากฏตั้งแต่พระไตรปิฎก เห็นได้จาก ลิกขาบทวิภังค์และบทภาษณีย์ในวินัยปิฎก การตั้งอุทเทส-นิทเทสในสุตตันตปิฎก และการอธิบายธรรมในอภิธรรมปิฎกที่มีรูปแบบเป็นสุตตันตภาษณีย์ อภิธัมมภาษณีย์ และปัญหาปุจฉกะ ซึ่งมีทั้งวิธีการแสดงรูปวิเคราะห์ศัพท์, การแปลความหมาย การอุปมา การขยายความ และการสรุปความ งานอรรถาธิบายพบได้ทั้งส่วนที่เป็นองค์ประกอบแทรกอยู่ในคัมภีร์ต่าง ๆ ของพระไตรปิฎกและผลงานอรรถาธิบายที่จำแนกตามบุคคลซึ่งนอกจากพระพุทโธเจ้ายังมีพระสาวกที่สำคัญอีก 3 รูป ได้แก่ พระสารีบุตร พระมหากัจจายนะ และพระอานนท ที่มีผลงานการอธิบายธรรมปรากฏอยู่ในพระสูตรต่าง ๆ ของสุตตันตปิฎก

3. พัฒนาการของงานอรรถาธิบายในวรรณคดีบาลี

ภายหลังการสังคายนาที่รวบรวมพระธรรมวินัยขึ้นเป็นพระไตรปิฎก รวมถึงการเกิดขึ้นของคัมภีร์เปฏฺฐโกปเทสและคัมภีร์เนตติปกรณอันเป็นต้นแบบของการเขียนงานอรรถาธิบาย ส่งผลให้การอธิบายพุทธพจน์กลายเป็นรูปแบบที่มีโครงสร้างและแนวทางการเขียนอย่างเป็นระบบ ทั้งเกิดงานอรรถาธิบายที่สามารถจำแนกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ 1) งานอรรถาธิบายสายพระไตรปิฎก และ 2) งานอรรถาธิบายนอกสายพระไตรปิฎก²¹ ซึ่งนับเป็นพัฒนาการของงานอรรถาธิบายในวรรณคดีบาลียุคหลังพระไตรปิฎก

3.1 งานอรรถาธิบายสายพระไตรปิฎก (Canonical Commentary)

งานอรรถาธิบายสายพระไตรปิฎก ได้แก่ คัมภีร์ประเภทอรรถกถา ฎีกา รวมถึงอนุฎีกาของพระไตรปิฎก อรรถกถาพระไตรปิฎกหรือ Commentary อาจเรียกในอีกชื่อหนึ่งว่า

²¹ พระมหาอนุกุล เงามาม, “งานนิพนธ์ที่ป็นของพระสิริมังคลาจารย์และความสัมพันธ์กับงานนิพนธ์ของพระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร),” (วิทยานิพนธ์ปริญาดุขฎฐิบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2566), 23.

คัมภีร์อภินวอรรถกถา เนื่องจากเป็นงานอธิบายพระไตรปิฎกในช่วงหลังที่เรียบเรียงขึ้นจากอรรถกถาโบราณภาษาสิงหล²² จากการศึกษาพบว่าวรรณคดีเหล่านี้มีองค์ประกอบสำคัญอยู่ 4 ส่วน ได้แก่ 1. คันถารัมภกถา—คำเริ่มต้นคัมภีร์ 2. นิทาน—บทนำก่อนเริ่มเรื่อง 3. วรรณนา—คำพรรณนาเนื้อหาของคัมภีร์ และ 4. นิคมกถา—คาถาท้ายเล่มคัมภีร์²³

คันถารัมภกถา (Prologue) หรือ ปณามคาถา คือบทร้อยกรองที่แสดงความเคารพนบ น้อมต่อพระรัตนตรัยซึ่งส่วนนี้เรียกว่า ปณามบุพพคันถารัมภะ²⁴ มีการระบุชื่อคัมภีร์ที่ต้องการเขียน การบอกจุดมุ่งหมายของการเขียนเรียกว่า ปโยชนะ²⁵ การเปิดเรื่องด้วยคันถารัมภกถาเป็นแนวทางที่รับมาจากบทอาคิส (Āśis) ในยัญพิธีของศาสนาพราหมณ์และได้พัฒนาแนวคิดมาใช้ในพุทธศาสนา²⁶ ภายหลังจึงกลายเป็นธรรมเนียมในการเขียนงานวรรณคดีบาลีต่าง ๆ นิทาน เป็นบทนำสำหรับเป็น พื้นฐานก่อนที่จะดำเนินเรื่อง มี 3 ประเภท คือ 1) พาหิรนิทาน หมายถึงบทนำที่นอกเหนือไปจากพระสูตร²⁷ 2) อัปภันตรนิทาน หมายถึงเรื่องราวที่เป็นพื้นฐานอันนำไปสู่การเทศนาของพระพุทธเจ้าซึ่งมีทั้งหมด 4 ประเภท²⁸ 3) นิทานกถา คือเรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า เป็นเนื้อหาที่กล่าวถึงการตั้งปณิธานและการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ นิทานเหล่านี้มีส่วนช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจภูมิหลังของเทศนาหรือเรื่องที่จะอธิบาย อย่างไรก็ตามแม้สุภาพรรณ ณ บางช้างจะเห็นว่า นิทานมีองค์ประกอบ 6 ส่วน โดยกำหนดให้ คันถารัมภกถา เป็นองค์ประกอบส่วนแรกของนิทาน²⁹ ในขณะที่ผู้เขียนมองว่า จริง ๆ แล้วนิทานควรมีองค์ประกอบเพียง 5 ส่วนเท่านั้น บทคันถารัมภกถาควรเป็นองค์ประกอบแรกของวรรณกรรมและไม่ควรนับเข้าเป็นส่วนหนึ่งของนิทาน เนื่องจากนิทานคือเนื้อหาแสดงที่มา

²² กิตติศักดิ์ ลากสฤษฎกุล, “ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก,” 27 และ 60.

²³ เนื้อหาด้านโครงสร้างและวิธีการเขียนคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์ฎีกาเหล่านี้ผู้เขียนประมวลมาจากการวิจัยของ กิตติศักดิ์ ลากสฤษฎกุล, “ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก,” งานเขียนของสุภาพรรณ ณ บางช้าง, *ประวัติศาสตร์วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา* (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526). และงานเขียนของอภินวณ โปธิ์สาน, *ชีวิตและผลงานนักปราชญ์พุทธ* (มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2549).

²⁴ กิตติศักดิ์ ลากสฤษฎกุล, “ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก,” 60-62.

²⁵ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, *ประวัติศาสตร์วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา* (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), 317-319.

²⁶ พระมหาสาธัญ ศรีอ่อน, “ประณามบทและนิคมกถาในวรรณคดีบาลี : แนวคิด รูปแบบ และภาษา,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550), 177-179.

²⁷ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, *ประวัติศาสตร์วรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา* (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), 317-319.

²⁸ ประกอบด้วย 1) *อตตชมาสนิกเชป* เหตุการณ์ซึ่งเป็นไปตามอัชฌาสัยของผู้พูด 2) *ปรชชมาสนิกเชป* เหตุการณ์ที่เป็นไปตามอัชฌาสัยของผู้อื่น 3) *ปุจฉาวาสินิกเชป* เหตุการณ์ที่เป็นการถามปัญหาธรรมของผู้อื่น และ 4) *อตถูปตติกนิกเชป* เหตุการณ์พิเศษซึ่งเกิดขึ้นเฉพาะ.

²⁹ พัฒน์ เฟื่องผลา, *ประวัติศาสตร์วรรณคดีบาลี* (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ลักษณ์, 2524), 148-149.

ของเทศนาและประเด็นอื่น ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับคัมภีร์ที่จะเขียน แต่คัมภีร์มกกา คือ บทบูชาพระรัตนตรัยหรือบทไหว้ครู ไม่ได้มีวัตถุประสงค์ในการกล่าวถึงที่มาหรือประเด็นอื่นนอกเรื่องแบบนิทานวรรณนา คือส่วนที่เป็นการอธิบายขยายความเนื้อหาหลักของคัมภีร์ สำหรับงานชั้นอรรถกถาและฎีกาจะมีเพียงรูปประโยคแบบอุเทศ-นิเทศ ไม่มีปฐนิเทศเหมือนพระไตรปิฎก วรรณนาของอรรถกถาอาจเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า อรรถสังวรรณนา³⁰ มีวัตถุประสงค์สำคัญในการอธิบาย 3 ประเด็นคือ (1) ปทวรรณนา การอธิบายศัพท์และไวยากรณ์ตามหลักภาษาบาลี (2) อัถถวรรณนา การอธิบายความหมายของตัวบท (3) ปกัณการวรรณนา เรื่องราวประกอบเนื้อความในพระไตรปิฎกเพื่อให้ทราบความเป็นมาของพระพุทธรูป³¹ และ นิคมกถา (Epilogue) คือบทส่งท้าย ในภาษาไทยอาจเรียกว่า นิคมกถาหรือปัจฉิมพจน์ นิยมแต่งเป็นฉันทลักษณ์ มีการระบุชื่อผู้อารธนาให้เขียน บอกวัตถุประสงค์ในการเขียนและตั้งความปรารถนาของผู้เขียนที่ถือว่าเป็นอานิสงส์จากการรจนาคัมภีร์

องค์ประกอบทั้ง 4 ส่วนตามที่กล่าวมาคือ แนวทางที่พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้นำมาใช้ในงานประพันธ์ของท่าน ซึ่งองค์ประกอบเหล่านี้เริ่มปรากฏชัดเจนมาตั้งแต่วรรณคดียุคอรรถกถาเรื่อยมา

3.2 งานอรรถาธิบายนอกสายพระไตรปิฎก (Paracanonical Commentary)

อรรถาธิบายนอกสายพระไตรปิฎก ได้แก่ งานประเภทปกรณ์วิเสสและฎีกาต่าง ๆ ของปกรณ์วิเสสซึ่งเป็นตำราหรือวรรณกรรมพิเศษและอาจเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า ตัฬพินนิมุต กล่าวคือเป็นวรรณกรรมที่นอกเหนือไปจากงานกลุ่มพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา รวมถึงอนุฎีกาของพระไตรปิฎก³² ปกรณ์วิเสสเน้นอธิบายหัวข้ออื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ส่วนใหญ่เป็นประเด็นที่มาจากพระไตรปิฎก³³

ปกรณ์วิเสสมีหลายประเภท ได้แก่ งานอธิบายหัวข้อธรรม, คัมภีร์โลกศาสตร์, พงศาวดาร, ตำราไวยากรณ์, คัมภีร์อธิบายมาตรา, และคัมภีร์สังคหะ ในบทความนี้ผู้เขียนจะนำเสนอเฉพาะปกรณ์วิเสสที่เขียนอธิบายหัวข้อธรรมจากพระไตรปิฎกเป็นหลัก โดยเน้นศึกษา

³⁰ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 27. อ้างคำว่า “อรรถสังวรรณนา.”

³¹ กิตติศักดิ์ ลาภสุริยกุล, “ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก,” 23.

³² สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต), รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้ (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543), 97.

³³ อภิวิวัฒน์ โพธิ์सान, ชีวิตและผลงานนักปราชญ์พุทธ (มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2549), 39.

โครงสร้างและรูปแบบการเขียนจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นหลักเพราะเป็นงานที่อธิบายหลักธรรมสำคัญและเป็นการอธิบายจากอุทเทสบาลีเพียงคาถาเดียว

3.2.1 องค์ประกอบของงานอรรถาธิบายนอกสายพระไตรปิฎก

ผู้เขียนปกรณ์วิเสสไม่จำเป็นต้องกำหนดให้งานเขียนมีองค์ประกอบครบทั้ง 4 ส่วนเหมือนงานสายพระไตรปิฎก องค์ประกอบที่แตกต่างจากงานอรรถกถาและฎีกาของพระไตรปิฎกที่พบในปกรณ์วิเสสคือการกำหนดประเด็นใหญ่-ประเด็นย่อยในงาน ปกรณ์วิเสสเป็นงานที่ไม่อิงกับคัมภีร์อื่น แต่จะยกพุทธพจน์หรือข้อความสำคัญขึ้นเป็นอุทเทส (บทตั้ง) สำหรับอธิบาย แล้วจำแนกออกเป็นประเด็นย่อยเรียกว่า นิทเทส ซึ่งเป็นหัวข้อที่พระคณาจารย์จะอธิบายต่อไป

โครงสร้างของวิสุทธิมรรคเป็นตัวอย่างที่ดีในการกำหนดประเด็นใหญ่-ประเด็นย่อยแบบอุทเทส-นิทเทสเพื่อนำไปสู่การอธิบายศัพท์และเนื้อหาของไตรสิกขา ทำให้วิสุทธิมรรคมีการกำหนดหัวข้อใหญ่ไว้ในงานซึ่งเรียกว่า นิทเทส³⁴ มีทั้งหมด 23 นิทเทส วิสุทธิมรรคจำแนกหัวข้อและประเด็นย่อยในแต่ละนิทเทสแตกต่างกัน มีการใช้คำเรียกชื่อหัวข้อย่อยไม่สม่ำเสมอ ทำให้เกิดความสับสนและกำหนดขอบเขตของแต่ละหัวข้อได้ยาก บางนิทเทสมีวรรณนา บางนิทเทสมีวิวินิจฉัย บางนิทเทสแสดงเป็นประเภทต่าง ๆ นอกจากนี้การอธิบายปฐวิกาสินมีเนื้อหาไม่เสมอกับกาสินอื่น ๆ อันเนื่องมาจากพระพุทโธสละใจอธิบายเรื่องการเจริญสมถภาวนาและฌานสมาบัติอย่างละเอียดโดยนำมารวมไว้กับหัวข้อปฐวิกาสินและเพื่อเป็นตัวอย่างของกาสินอื่น ๆ ซึ่งมีแนวทางในการเจริญสมาธิและฌานสมาบัติแบบเดียวกัน ในขณะที่กาสินที่เหลือเป็นเพียงการยกวิธีการมาแสดงเท่านั้น ทำให้เห็นว่านิทเทสบางหัวข้อมีสาระและรายละเอียดปลีกย่อยจำนวนมาก แต่บางนิทเทสมิ่ประเด็นและเนื้อหาสั้น ไม่มีประเด็นย่อย ๆ อธิบายต่อเนื่อง จึงเห็นได้ชัดว่าแต่ละนิทเทสมิ่เนื้อหาไม่สมดุลกัน

โดยภาพรวมปกรณ์วิเสสไม่ได้มีอุทเทสจากพระไตรปิฎกโดยตรงจึงจำเป็นต้องมีการกำหนดหัวข้อในงานเขียนเพื่อช่วยให้เกิดความชัดเจนเรื่องประเด็น มีการกำหนดเป็นหัวข้อใหญ่-หัวข้อย่อยตามลำดับ แต่วิสุทธิมรรคซึ่งเป็นปกรณ์วิเสสยุคแรกนั้น การจำแนกหัวข้อและประเด็นย่อยในงานยังไม่สม่ำเสมอนัก

³⁴ นิทเทส ณ ที่นี้เป็นชื่อเรียกแต่ละหัวข้อในคัมภีร์วิสุทธิมรรคของพระพุทโธสละ ไม่ใช่ในนิทเทสที่เป็นชื่อของวิธีการอธิบายตัวบทอุทเทส (บทตั้ง) ส่วนการอุทเทส-นิทเทสที่เป็นวิธีการแสดงบทตั้งและบทขยายก็เป็นวิธีที่พระพุทโธสละได้นำมาใช้ในปกรณ์วิเสสเรื่องนี้ด้วย

3.2.2 รูปแบบของอรรถาธิบาย

รูปแบบการเขียนปกรณ์วิเสสแยกออกเป็นวิธีการต่าง ๆ อย่างหลากหลาย วิธีการเหล่านี้มีความสอดคล้องกับการเขียนอรรถกถาซึ่งเป็นแนวทางแบบ *วิมัสสะ* คือการเขียนที่ผสมผสานร้อยแก้ว (คัชชะ) และร้อยกรอง (ปัชชะ) ควบคู่กัน³⁵ รูปแบบการเขียนมีดังนี้

ในเรื่องการอธิบายศัพท์ ส่วนใหญ่เริ่มต้นด้วยการให้ความหมายของศัพท์ซึ่งจะอยู่ในองค์ประกอบถัดจากการกำหนดประเด็น กล่าวคือเมื่อมีการเริ่มเรื่องหรือแสดงนิทาน (แสดงเหตุหรือที่มา) แล้ว พระคันธกัจจายจะมุ่งไปที่การอธิบายศัพท์ บางครั้งอาจมีการแสดงรูปวิเคราะหฺจากรากศัพท์เพื่อแปลความหมายที่แท้จริงของคำที่กำลังอธิบาย หากในงานเขียนมีคำยากท่านจะเลือกใช้คำศัพท์ง่ายในการอธิบาย การอธิบายศัพท์ในงานปกรณ์วิเสสมีรูปแบบไม่ต่างไปจากงานอรรถาธิบายสายพระไตรปิฎก ส่วนนี้จึงสามารถเรียกว่าเป็นวรรณนา (อุทเทส+นิทเทส) ของวรรณกรรมประเภทนี้ได้ เพราะมีวิธีการเทียบเท่ากับอรรถกถาและฎีกาพระไตรปิฎก นอกจากการอธิบายศัพท์ ปกรณ์วิเสสยังอธิบายไวยากรณ์ที่เป็นกฎเกณฑ์ทางภาษา แสดงให้เห็นว่าแม้จะมีการเขียนงานนอกสายพระไตรปิฎกขึ้นมาในยุคหลัง การอธิบายกฎเกณฑ์ทางภาษายังคงเป็นเรื่องที่จำเป็นจะต้องกล่าวถึง จึงเป็นที่แน่นอนว่าการเข้าถึงสาระสำคัญในวรรณคดีบาลีนั้นต้องอาศัยความรู้ความเชี่ยวชาญทางภาษาเป็นหัวใจสำคัญ

ปกรณ์วิเสสจะอธิบายตามประเด็นที่ผู้เขียนได้วางอุทเทสไว้ องค์ประกอบของงานเหล่านี้มีวิธีการหลายส่วน ได้แก่ การขยายความ การแสดงนิทานสาธก การอ้างอิงแหล่งคัมภีร์หรือที่มาของเนื้อหา การตั้งปุจฉา-วิสัชนา การสรุปประเด็น รวมถึงอุปมาซึ่งเป็นวิธีการของอรรถกถาจารย์ในคัมภีร์สุโธลลังการ³⁶ นอกจากนี้ยังมีการเขียนนิทานสาธกตัวอย่าง³⁷ พร้อมอ้างอิงที่มาของแหล่งข้อมูล และเมื่องานเขียนปรากฏข้อสงสัยหรือประเด็นที่ชวนให้ตั้งคำถาม พระคันธกัจจายจะใช้วิธีปุจฉา-วิสัชนาเพื่อตอบประเด็นส่วนนั้น³⁸ จะเห็นได้ว่าหลักการที่กล่าวมานี้เป็นวิธีการเช่นเดียวกับที่พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ได้ใช้ในการเขียนงานของท่านทั้งสิ้น

³⁵ สยาม ราชวัตร, “การเปรียบเทียบคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรคเชิงวรรณกรรมวิจารณ์,” *วารสารภาษาศาสนา และวัฒนธรรม*, ปีที่ 8, ฉบับที่ 1, (มกราคม-มิถุนายน 2562): 302.

³⁶ พระสังฆรักขิตมหาสามี, *สุโธลลังการมัญจรี*, แปลโดย พระคันธสาราภังค์ (นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546), 24-28.

³⁷ นิทาน ส่วนนี้เป็นการแสดงตัวอย่างหรือการสาธกตัวอย่าง บางครั้งอาจใช้นิทานเพื่อบอกที่มาและประวัติบุคคล, ประวัติสถานที่, หรือที่มาของคถาที่เป็นเทศนาและพุทธพจน์ ดังนั้น นิทานส่วนนี้ไม่ใช่พาทินิทาน, อพพันตนิทาน, และนิทานกถา ซึ่งเป็นนิทานต้นเรื่องและเป็นโครงสร้างส่วนที่ 2 ของคัมภีร์อรรถาธิบาย.

³⁸ สยาม ราชวัตร, “การเปรียบเทียบคัมภีร์วิสุทฺธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรคเชิงวรรณกรรมวิจารณ์,” 303.

3.3 หลักการอธิบายในวรรณคดีบาลี

ดังที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น พระคันธภนาจารย์ผู้เขียนงานอรรถาธิบายมุ่งเน้นประเด็นสำคัญ 3 ด้าน ได้แก่ 1) ปทวรรณนา 2) อรรถวรรณนา และ 3) ปกณกวรรณนา โดยหลักการดังกล่าวปรากฏอยู่ในคัมภีร์เนตติปกรณ์และอรรถกถา คัมภีร์เปฏโปกเทศ คัมภีร์วิสุทธีมรรค คัมภีร์สมันตปาสาทิกา และคัมภีร์สุโพธาลังการ ในหัวข้อนี้จะกล่าวถึงหลักการเขียนงานอรรถาธิบายบาลีที่ผู้เขียนสรุปได้จากคัมภีร์เหล่านี้ไว้โดยภาพรวม

3.3.1 ข้อควรระวังในการเขียนงานอรรถาธิบาย

พระพุทธโฆสะได้เสนอแนะหลักการสำหรับการเขียนอรรถกถา รวมถึงวรรณคดีอรรถาธิบายอื่น ๆ ไว้เป็นส่วนหนึ่งของหัวข้อ *ปัญญาภูมิวิทเทศ* ในวิสุทธีมรรคซึ่งสรุปได้ 10 วิธี³⁹ อย่างไรก็ตามในเวลาเขียนจริงอรรถกถาจารย์หลายรูปก็มีการปรับเปลี่ยน ตัดทอนวิธีการบางอย่างออกไปตามที่ท่านเห็นว่าเหมาะสม ดังนั้น แนวทางการเขียนที่พบจริงในงานอาจตรงกับวิธีการข้างต้นและยังพบวิธีการอื่น ๆ ที่เพิ่มเติมเข้ามา⁴⁰

3.3.2 องค์ประกอบและโครงสร้างวรรณนา

แม้กฎเกณฑ์เกี่ยวกับองค์ประกอบและโครงสร้างงานเขียนแนวอรรถาธิบายจะไม่ได้ระบุชัดไว้ในคัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่ง แต่เห็นได้ว่างานอรรถาธิบายชั้นหลังทั้งในสายและนอกสายพระไตรปิฎกจะมีองค์ประกอบ 4 ส่วนที่เคยกล่าวไว้ก่อนหน้านี้

โดยทั่วไปองค์ประกอบข้างต้นจะปรากฏอยู่ในงานอรรถาธิบายสายพระไตรปิฎก คือ อรรถกถา-ฎีกาแทบทั้งสิ้น ซึ่งอาจรวมถึงอนุฎีกาด้วย แต่เพราะอนุฎีกาของพระไตรปิฎกมีอยู่เพียงไม่กี่คัมภีร์และไม่ครบ 3 ปิฎก การจะระบุโครงสร้างและรูปแบบของอนุฎีกาให้ชัดเจนจึงเป็นไปได้ยาก การเปิดและปิดเรื่องด้วยบทคันถารัมภกถาและนิคมกถาเป็นการแสดงความเคารพต่อพระรัตนตรัย, บอกจุดประสงค์ของการเขียน, และคำอธิษฐาน สะท้อนว่า การแต่งวรรณกรรมเป็นงานที่มีอันนิสงส์เช่นเดียวกับพิธีกรรม นิทานเป็นส่วนสำคัญแสดงถึงที่มาของคำสอนในพระศาสนา เรื่องราวในส่วนนี้จึงเป็นประวัติของพระพุทธเจ้า โดยเริ่มต้นจากพระชาติของพระโพธิสัตว์พระนามว่าพระสุเมธดาบสที่ได้แสดงความปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธเจ้าและได้รับพุทธพยากรณ์

³⁹ มหามกุฏราชวิทยาลัย, *วิสุทธีมรรคบาลี ภาค 3* (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2555), 114.

⁴⁰ ดูงานเขียนของสุภาพรรณ ณ บางช้าง, *ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา* (กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), 311-316. และกิตติศักดิ์ ลาภสุริยกุล, “ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก,” 60-62.

จนกระทั่งตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า วรรณนาเป็นส่วนอธิบายด้วยวิธีการต่าง ๆ โดยไล่ลำดับตามคำและตัวบทที่จะอธิบาย ไม่มีการยกอุเทศขึ้นมา เพราะอุเทศของงานอธิบายสายพระไตรปิฎกคือวรรณคดีบาลีในลำดับที่สูงกว่า กล่าวคือ ถ้าเป็นนิเทศของอรรถกถา อุเทศก็คือพระไตรปิฎก ถ้าเป็นนิเทศของฎีกา อุเทศก็คืออรรถกถา ถ้าเป็นนิเทศของอนุฎีกา อุเทศก็คือฎีกา ตามลำดับ หากเปรียบเทียบส่วนนี้กับปกรณวิเสสที่เป็นงานนอกสายพระไตรปิฎก ปกรณวิเสสมีอุเทศซึ่งยกพุทธพจน์ขึ้นแสดงและมีนิเทศซึ่งเป็นประเด็นที่แจ่มแจ้ง โดยลำดับตามเนื้อหาและเน้นเฉพาะองค์ประกอบที่จำเป็นสำหรับงานเท่านั้น กล่าวคือ มีเฉพาะบทคันถารัมภกถา, วรรณนา, และบทนิคมกถา ไม่จำเป็นต้องวางโครงสร้างครบทั้ง 4 ส่วน เนื่องจากข้อความในบทคันถารัมภกถาได้แสดงที่มาของหัวข้อเทศนาที่จะอธิบายอยู่แล้ว ปกรณวิเสสจึงมีความเฉพาะตัวในส่วนของวรรณนาซึ่งเป็นเนื้อหาของงาน คือ มีอิสระในการยกอุเทศซึ่งแสดงพุทธพจน์และนิเทศซึ่งเป็นการจำแนกประเด็นที่จะอธิบาย จึงต้องมีโครงสร้างของอุเทศ-นิเทศที่ชัดเจน

3.3.3 การอธิบายเนื้อหาในงาน

การอธิบายเนื้อหาประกอบด้วย 3 ส่วนหลัก ๆ ได้แก่ 1. การอธิบายศัพท์ 2. การอธิบายความ และ 3. การอ้างอิง **การอธิบายศัพท์** หรือการแก้รรถ เป็นการอธิบายเนื้อหาตัวบทที่มาจากพระไตรปิฎกทั้งที่เป็นจถุณณิยะ-ร้อยแก้วและคาถา-ร้อยกรอง การอธิบายศัพท์สามารถกำหนดเป็นโครงสร้างใหญ่ ๆ ได้ 4 ลักษณะ นั่นคือ 1. การอธิบายไวยากรณ์ 2. การแปลศัพท์ 3. การอธิบายธรรมร่วมกับการอธิบายไวยากรณ์และการแปลศัพท์ และ 4. การเพิ่มปฐสเส⁴¹ **การอธิบายความ** คือการอธิบายเนื้อหาที่ยึดแนวทางตามรูปแบบ **หฺวระ** ในเนตติปกรณ์ ทว่าการเขียนอธิบายแต่ละครั้ง ผู้เขียนอาจไม่จำเป็นต้องนำหฺวระทั้งหมดมาใช้ แต่สามารถเลือกเฉพาะบางจุดที่เห็นว่าสอดคล้องกับงานของตนมาใช้ ดูเหมือนว่าสิ่งสำคัญของการเขียนนั้นเน้นไปที่การอธิบายพุทธพจน์และเทศนาในพระไตรปิฎกตามที่คุณแต่งเห็นว่าเหมาะสมเพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจความหมายอย่างชัดเจนถ่องแท้ ไม่ใช่เน้นการใช้หฺวระครบทั้ง 16 อย่าง และ **การอ้างอิง** ในคัมภีร์พุทธศาสนาเป็นการบอกที่มาของเทศนาเพื่อแสดงความเคารพต่อผู้เป็นเจ้าของเทศนา โดยเฉพาะพระพุทธานุที่ทรงเป็นธรรมราชาและธรรมสามี⁴² การอ้างอิงในวรรณคดีบาลีโดยเฉพาะงานอรรถกถาจึงบ่งบอก

⁴¹ พระมหาสิทธิพงษ์ อุดมปัญโญ, *โครงสร้างภาษาบาลี 3* (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2561), 1-17.

⁴² วิ.จ. 7/446/276 (บาลี.มมร); ขุ.จ. 29/320/217 (บาลี.มมร)

ถึงความเคารพและเป็นการบอกให้ผู้อ่านทราบว่าคำสอนเหล่านี้คือเทศนาของพระพุทธเจ้าทั้งสิ้น⁴³ ทั้งยังเป็นวิธีการที่สอดคล้องกับ อนุคัตติวิจยะ ในเนตติปกรณ์อันเป็นแนวทางการอธิบายธรรมโดย อังพุทธพจน์⁴⁴ ซึ่งภายหลังพระภิกษุอาจารย์และพระเกจิอาจารย์ได้นำวิธีการดังกล่าวมาใช้ในการของท่านด้วย การอ้างอิงโดยเฉพาะการอ้างพุทธพจน์จึงเป็นการสื่อให้ทราบว่าสิ่งที่ผู้เขียนกำลังอธิบายอยู่มีรากฐานมาจากพระไตรปิฎกนั่นเอง

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า งานอรรถาธิบายบาลีมีจุดเริ่มต้นมาจากพระไตรปิฎกซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อขยายความพุทธพจน์ ภายหลังจึงพัฒนามาสู่การเขียนที่มีระบบชัดเจนยิ่งขึ้นในยุคอรรถกถา ซึ่งแนวทางเหล่านี้พบได้ทั้งในวรรณคดีบาลีสายพระไตรปิฎกและนอกสายพระไตรปิฎก โดยแนวทางการเขียนจะต้องมีหลักการสำคัญที่ยึดตามวิธีการที่ปรากฏในคัมภีร์เปฏโปกเทศเนตติปกรณ์ และวิสุทธิมรรคเป็นสำคัญ

4. ความสำคัญของงานอรรถาธิบายในวรรณคดีบาลี

วรรณคดีบาลีโดยเฉพาะพระไตรปิฎกนับเป็นคัมภีร์สำคัญที่สุดในพุทธศาสนาสายเถรวาท ฝ่ายใต้ที่ใช้ภาษาบาลีในการบันทึกพระธรรมวินัย งานอรรถาธิบายบาลีมีส่วนต่อการเข้าใจคำสอนและกฎระเบียบที่เป็นพุทธบัญญัติและเทศนาจำนวนมากของพระสาวก การอธิบายด้วยบทจึงมีผลต่อความเข้าใจพระไตรปิฎกโดยตรง ผู้เขียนเห็นว่าความสำคัญของงานอรรถาธิบายในวรรณคดีบาลีสามารถสรุปเป็นประเด็นหลักได้ 3 ประเด็น ดังต่อไปนี้

4.1 การใช้งานอรรถาธิบายเพื่อความกระจ่างชัดของเนื้อหา

หลักการทั่วไปของวรรณคดีบาลีมักมีการวางอุเทศ-นิเทศเพื่อเป็นบทตั้งและบทขยาย อุเทศส่วนใหญ่เป็นพุทธพจน์และสาวกภาษิตก่อนหน้าที่ถูกยกมาอธิบายและพูดถึงบริบทที่เกี่ยวข้อง การให้ความหมายของศัพท์จึงเป็นแนวทางสำหรับการตีความและความเข้าใจเนื้อหาได้อย่างชัดเจน เช่น การอธิบายความหมายของคำว่า นเพรฺบุจิมฺมทฺมฺล (ใกล้โคนต้นสะเดาที่ยักษ์ชื่อนเพรฺสิงอยู่) ในสมันตปาสาทิกา พระพุทธโฆสะได้อธิบายคำนี้โดยแยกเป็น นเพรฺ, บุจิมฺมทฺ, และมฺล พร้อมให้ความหมายว่า นเพรฺ คือชื่อเฉพาะของยักษ์ ส่วน บุจิมฺมทฺ หมายถึงต้นสะเดา ในขณะที่

⁴³ สมพรนุช ดันศรีสุข, “งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลี,” 124-132.

⁴⁴ พระมหากัจจายนะ, เนตติปกรณ์, แปลโดย พระคันธสาราภังค์ (ลำปาง: โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา วัดท่ามะโอ, 2550), 24-28.

ที่ มูล เป็นคำที่แปลได้หลายความหมายทั้งความหมายว่า ที่ไถ่ (สมิบัติ) และความหมายว่า รากเหง้า (มูลมูล) แต่ในข้อความส่วนนี้พระพุทโธสระระบุว่า มูล ในที่นี้หมายถึง ที่ไถ่ เท่านั้น

พิงทราบวินิจฉัยในคำว่า นเพรฺบุจิมฺนฺทฺมฺเล นี้ ดังต่อไปนี้ :- ยักษ์ชื่อ
นเพรฺ ๗ ต้นสะเดาชื่อว่าบุจิมันทะ ๗ บทว่า มูลํ แปลว่า ที่ไถ่ ๗ **จริงอยู่ มูลศัพท์
นี้ ย่อมปรากฏในรากเหง้า** ในคำทั้งหลายมีอาทิเช่นว่า พิงชุตฺตฺรากล้างทั้งหลาย
โดยที่สุดแม้เพียงแฝกและอ้อ ๗ ในเหตุอันไม่ทั่วไปในคำมีอาทิว่า ความโลก
เป็นอกุศลมูล ๗ **ในที่ไถ่** ในคำทั้งหลายมีอาทิว่า เงาย่อมแผ่ไปในเวลาเที่ยง,
ใบไม้ทั้งหลายย่อมตกไปในเวลาปราศจากลมได้เพียงใด ด้วยที่เพียงเท่านี้ ชื่อว่า
รูกมูล (โคนต้นไม้) ๗ **แต่ในบทว่า มูลํ นี้ ท่านประสงค์เอาที่ไถ่ ๗ เพราะฉะนั้น**
พึงเห็นใจความในคำนี้ อย่างนี้ว่า ที่ไถ่ต้นไม้สะเดาอันนเพรฺยักษ์ลึงแล้ว ๗
ได้ยิ่นว่า ต้นสะเดานี้ร่อนรมย์น่าเลื่อมใส ทำท่าเหมือนเป็นเจ้าใหญ่แห่งต้นไม้
มากมาย มีอยู่ในที่ซึ่งถึงพร้อมด้วยทางไปมาไม่ไกลเมืองนั้น ๗⁴⁵

การนิยามความหมายให้ชัดเจนได้สร้างความเข้าใจต่อผู้อ่านเมื่อเกิดความลังเลในการให้
ความหมายที่แท้จริงของศัพท์ ดังนั้น การชี้เฉพาะความหมายของศัพท์ที่มีนัยหลากหลายจึงช่วยลด
ทอนความสับสนเมื่อผู้อ่านไม่แน่ใจว่าควรแปลความไปในทิศทางใด เพื่อให้เข้าใจข้อความจากตัวบท
บาลีได้ถูกต้องตรงกับวัตถุประสงค์ที่ผู้เขียนวรรณกรรมเรื่องนั้นต้องการจะสื่อ งานอรรถาธิบายจึงถูก
จัดว่าเป็นคู่มือสำหรับการอ่านพระไตรปิฎกและวรรณคดีบาลีอื่น ๆ อย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะการ
ให้นิยามความหมายที่ควรจะเป็น

4.2 งานอรรถาธิบายคือคู่มือการแปล

ด้านการแปลวรรณกรรมจากภาษาต้นทางไปยังอีกภาษาหนึ่งซึ่งส่วนใหญ่มักเป็นการ
แปลภาษาอื่นที่เป็นภาษาต่างประเทศมาสู่ภาษาของตนเอง การแปลวรรณกรรมเหล่านี้หลัก ๆ
ต้องอาศัยความเข้าใจหลักภาษาและไวยากรณ์ของภาษาต้นทางและภาษาปลายทาง นอกจากนี้
การใช้พจนานุกรม (Dictionary) และสารานุกรม (Encyclopedia) ถือเป็นคู่มือที่ช่วยให้การแปล
มีความถูกต้องแม่นยำยิ่งขึ้น สำหรับการแปลวรรณคดีภาษาบาลี งานอรรถาธิบายเป็นคู่สำคัญที่มี

⁴⁵ วิ.อ. 1/111 (บาลี.มมร)

ส่วนช่วยผู้แปลในการวินิจฉัยความซับซ้อนทางภาษาและไวยากรณ์ การที่ผู้แปลอาศัยคำชี้แนะของพระคัมภีร์จนอาจารย์มาวิเคราะห์กฎเกณฑ์ไวยากรณ์ (Grammar) เป็นการคลี่คลายอุปสรรคสำหรับผู้แปลเมื่อเกิดปัญหาติดขัดต่อการแปลและไม่อาจพบคำตอบที่เชื่อถือได้เพื่อมาวิเคราะห์ความถูกต้องทางภาษาของตัวบทตรงหน้า

ตสุสาปีติ น เกวลํ พราหมณเณว ตตถ วาสี ตสส ภริยาปี ตตถ วาสินีติ อต
โธ ฯ ตสสาสีติปิ ปาโฐ ฯ ตสส ชุชกสส อาสี อโหสิ ฯ

บทว่า ตสุสาปี มีอธิบายว่า มิใช่จะมีแต่พราหมณ์เท่านั้น ที่อาศัยอยู่ใน
หมู่บ้านนั้น แม้ภรรยาของเขาก็อาศัยอยู่ในหมู่บ้านนั้นด้วย ฯ บาลีเป็น ตสสาสี
ก็มี (ความหมายก็คือ) ภรรยาของชูชกนั้นได้เป็นแล้ว คือ ได้มีแล้ว ฯ⁴⁶

ตัวอย่างจากเวสสันดรที่ปนีซึ่งเป็นงานอธิบายอรรถกถาเวสสันดรชาดกข้างต้นจะเห็นว่าเมื่อตัวบทก่อนหน้าปรากฏข้อความที่ทำให้เกิดความสับสนด้านไวยากรณ์ พระสิริมังคลาจารย์ผู้เขียนจะแสดงตัวบทที่ท่านเห็นว่าถูกต้องตามหลักภาษาเพื่อให้ความชัดเจนแก่ผู้อ่าน จากตัวอย่างมีการชำระคำว่า ตสุสาปี – แม้ภรรยาของเขาก็อาศัยอยู่ในหมู่บ้านนั้นด้วย ซึ่งท่านเห็นว่าคำนี้หากเขียนให้ถูกต้องควรมีรูปเป็น ตสสาสี – ภรรยาของชูชกนั้นได้เป็นแล้วคือมีแล้ว การแก้ศัพท์ อปี ที่เป็นคำอุปสรรค (Prefix) ให้กลายเป็น อสี/อาสี ซึ่งเป็นกริยาแท้หรือกริยาอาขยาต (Finite Verb) ช่วยให้ผู้แปลสามารถแปลข้อความในประโยคได้ถูกต้องตามหลักไวยากรณ์ของภาษา

4.3 การให้แหล่งข้อมูลทางประวัติศาสตร์

ประวัติศาสตร์หรือพงศาวดารมีส่วนต่อความเข้าใจบริบทของเหตุการณ์ในอดีตของแต่ละชนชาติ งานอรรถาธิบายคือหลักฐานชั้นสำคัญที่ให้แหล่งข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์ ความเห็นนี้สอดคล้องกับงานวิจัยของ กิตติศักดิ์ ลาภสุริยกุล ที่มองว่าอรรถกถาบาลีมีผลต่อความเข้าใจประวัติศาสตร์อินเดียยุคพุทธกาลและยุคหลังพุทธกาลทั้งในแง่บุคคล สถานที่ และเหตุการณ์⁴⁷ ลักษณะที่ผู้เขียนกล่าวถึงนี้เห็นได้ชัดในวรรณคดีบาลีหลายเรื่อง เช่น สมันตปาสาทิกาที่บอกเล่าเรื่องราวการยึดราชสมบัติและการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าอโศกแห่งราชวงศ์โมริยะในอดีต

⁴⁶ พระสิริมังคลาจารย์, เวสสันดรที่ปนี ภาคภาษาบาลี (กรุงเทพมหานคร: สำนักราชเลขาธิการ, 2541), 174.

⁴⁷ กิตติศักดิ์ ลาภสุริยกุล, “ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก,” 182-201.

ก็โดยสมัยนั้นแล พระเจ้าพินทุสารมีพระราชโอรส 101 พระองค์ พระเจ้าอโศกทรงสั่งให้สำเร็จโทษพระราชโอรสเหล่านั้นเสียทั้งหมด ยกไว้แต่เจ้า ติสสกุमार ผู้ร่วมพระมารดาเดียวกันกับพระองค์ ฯ ท้าวเธอเมื่อสั่งให้สำเร็จโทษ ยังมีได้ทรงอภิเษกเลย ครองราชย์อยู่ถึง 4 ปี ต่อล่วงไปได้ 4 ปี ในปีที 18 ถัดจาก 200 ปี แต่ปีปริณิพพานของพระตถาคตมา จึงทรงถึงการอภิเษกเป็นเอกราช ใน ชมพูทวีปทั้งสิ้น ฯ⁴⁸

การให้ข้อมูลเกี่ยวกับการครองราชสมบัติของพระเจ้าอโศก รวมถึงการลำดับเวลาเพื่อ เทียบเคียงปีปริณิพพานของพระพุทธเจ้าในสมันตปาสาทิกาทำให้ทราบช่วงเวลาการมีอยู่ของ ราชวงศ์โมริยะและความเป็นไปทางการเมือง การปกครอง และวิถีชีวิตของชาวอินเดียช่วงหลังการ ปริณิพพานของพระพุทธเจ้า ซึ่งข้อมูลส่วนนี้ในวินัยปิฎกตอนเวรัญชกัณฑ์มีเพียงการดำเนินเรื่องโดย เริ่มต้นจากเหตุการณ์ในขณะที่พระพุทธเจ้าและพระสาวกเสด็จไปยังเมืองเวรัญชา

โดยสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ คงไม้สะเดา ที่นัเพรัยักษสังสัถิต เขตเมืองเวรัญชา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ 500 รูป เวรัญชพราหมณ์ได้สดับข่าวถนัดแน่ว่า ท่านผู้เจริญ พระสมณะโคตมศากย บุตร ทรงผนวชจากศากยตระกูลประทับอยู่ ณ บริเวณต้นไม้สะเดาที่นัเพรัยักษสัง สัถิต เขตเมืองเวรัญชา พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ประมาณ 500 รูป ฯลฯ หลัง จากนั้น เวรัญชพราหมณ์ได้ไปในพุทธสำนัก ครั้นถึงแล้วได้ทูลปราศรัยกับพระผู้ มีพระภาค ครั้นผ่านการทูลปราศรัยพอให้เป็นทีบันเทิงเป็นที่ระลึกลึกถึงกันไปแล้ว จึงนั ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง เวรัญชพราหมณ์นั ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่งแล้ว ได้ ทูลค่านัแต่พระผู้มีพระภาคว่า ท่านพระโคตม ข้าพเจ้าได้ทราบมาว่า พระสมณะ โคตม ไม่นัไหว ไม่นัถูกรับพวกพราหมณ์ผู้แก่นัผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาล ผ่านวัยมาโดย ลำดับ หรือนัไม่เชื่อเชิญด้วยอาสนะ ข้อที่ข้าพเจ้าทราบมานันั้นเป็นเช่นนั้นจริง อัน การที่ท่านพระโคตมไม่นัไหว ไม่นัถูกรับพวกพราหมณ์ผู้แก่นัผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาล ผ่านวัยมาโดยลำดับ หรือนัไม่เชื่อเชิญด้วยอาสนะนั้นนั ไม่สมควรเลย ฯ⁴⁹

⁴⁸ วิ.อ. 1/50-54 (บาลี.มมร)

⁴⁹ วิ.มท. 1/1-2/1-2 (ไทย.หลวง)

ข้อความจากเวรัญชกัณฑ์ในปฐมปาราชิกข้างต้นแสดงให้เห็นว่าหลักฐานจากพระไตรปิฎกส่วนนี้มีเพียงการเสด็จไปยังเมืองเวรัญชาและการตอบโต้กันระหว่างพระพุทธเจ้ากับพราหมณ์ชื่อเวรัญชะ เนื้อหาหลังจากนั้นเป็นการแสดงธรรมและพราหมณ์เวรัญชะได้แสดงตนเป็นอุบาสกผู้เลื่อมใสในพระรัตนตรัย ทำให้ข้อมูลการครองราชย์ของพระเจ้าอโศกและเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ยุคหลังเริ่มมีรายละเอียดในวรรณคดียุคอรธกถา ส่งผลให้งานอรรถาธิบายกลายเป็นแหล่งข้อมูลที่เติมเต็มประเด็นทางประวัติศาสตร์อย่างมีนัยสำคัญ

แม้วรรณคดีบาลีเป็นเพียงหลักฐานชิ้นหนึ่งในบรรดาหลักฐานเชิงประวัติศาสตร์ สำหรับผู้ศึกษาประวัติศาสตร์เพื่อให้ได้ข้อมูลที่แม่นยำจำเป็นต้องอาศัยแหล่งข้อมูลของชนชาติและภาษาอื่น ๆ รวมถึงหลักฐานที่นอกเหนือจากวรรณคดีบาลีประกอบกัน อย่างไรก็ตามวรรณคดีบาลีก็นับเป็นองค์ประกอบหนึ่งในการวิเคราะห์หลักฐานประวัติศาสตร์ด้วย นอกจากวรรณคดีอรธกถาและฎีกา ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ยังปรากฏอยู่ในวรรณคดีอื่น ๆ โดยเฉพาะวรรณคดีประเภทวังสะที่เน้นบันทึกเรื่องราวตามลำดับเวลาหรือ Chronicle เช่น คัมภีร์มหาวงษ์ซึ่งเป็นการบันทึกประวัติศาสตร์เมืองลังกา เป็นต้น⁵⁰

สรุปได้ว่า งานอรรถาธิบายในวรรณคดีบาลีมีส่วนช่วยในการอธิบายพุทธพจน์และสาวกภาษิตต่าง ๆ เพื่อความชัดเจนของเนื้อหา รวมถึงช่วยอธิบายเทศนาที่ยากต่อการตีความ ใช้เป็นคู่มือการแปลวรรณคดีบาลีอันจะช่วยผู้อ่านให้สามารถเข้าใจคำศัพท์ที่ยากต่อการแปลและช่วยคลี่คลายประเด็นด้านไวยากรณ์ ตลอดจนเป็นแหล่งข้อมูลทางประวัติศาสตร์ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญต่อการวิเคราะห์พงศาวดารในอดีต

5. สรุป

บทความนี้มุ่งศึกษาพัฒนาการและความสำคัญของงานอรรถาธิบายในวรรณคดีบาลี ซึ่งมีบทบาทหลักในการรักษาและไขความพุทธพจน์ให้มีความกระจ่างชัดแก่ผู้ศึกษา จุดเริ่มต้นของงานอรรถาธิบายปรากฏชัดเจนตั้งแต่พระไตรปิฎก เช่น คัมภีร์วิวัฏฐกะและนิทเทส รวมถึงผลงานการอธิบายธรรมของพระสาวก ได้แก่ พระสารีบุตร พระมหากัจจายนะ และพระอานนท์ ต่อมาในยุคอรธกถา งานเหล่านี้ได้พัฒนาสู่รูปแบบที่มีโครงสร้างทางวรรณกรรมที่เป็นระบบมากขึ้น โดยได้รับ

⁵⁰ ดูเพิ่มเติมใน พระมหานามะ, มหาวงษ์ พงษาวดารลังกาทวีป ทั้งภาษาไทยและภาษาบาฬี เล่ม 1-2-3, แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) (พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2463).

อิทธิพลมาจากวิธีการที่ปรากฏในคัมภีร์เนติปกรณ์และคัมภีร์เปฏโปกเทศ งานอรรถาธิบายสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ สายพระไตรปิฎก เช่น อรรถกถาและฎีกา และนอกสายพระไตรปิฎกหรือปกรณ์วิเสสซึ่งมีเนื้อหาและรูปแบบที่เป็นอิสระ เช่น วิสุทธิมรรค โครงสร้างสำคัญของงานทั้ง 2 สายประกอบด้วย คันถารัมภกถา นิทาน วรรณนา และนิคมนกถา ในส่วนของวรรณนาจะเน้นการอธิบายทั้งด้านไวยากรณ์ ความหมาย และเรื่องราวประกอบเนื้อหา โดยเฉพาะอย่างยิ่งปกรณ์วิเสสที่ไม่ได้มีอุทเทศโดยตรงจากพระไตรปิฎกเหมือนอรรถกถาและฎีกา จึงต้องกำหนดอุทเทศขึ้นเองโดยเลือกจากเทศนาหรือประเด็นใดประเด็นหนึ่ง ซึ่งโครงสร้างเหล่านี้จะขึ้นอยู่กับพระคันถรณาจารย์ผู้เขียนวรรณกรรม

ความสำคัญของงานอรรถาธิบายสามารถสรุปได้ 3 ประการหลัก ได้แก่ ประการแรกคือช่วยให้เนื้อหาธรรมชัดเจน ผ่านการนิยามศัพท์และการตีความที่ตรงตามวัตถุประสงค์เพื่อลดความสับสนในการศึกษาธรรม, ประการที่สอง เป็นคู่มือการแปลที่ช่วยวินิจฉัยความซับซ้อนทางไวยากรณ์และรูปศัพท์บาลี ช่วยให้ผู้แปลสามารถคลี่คลายอุปสรรคทางภาษาและแปลความหมายได้ถูกต้องตามหลักไวยากรณ์, และประการที่สาม เป็นแหล่งข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญเกี่ยวกับบุคคลสถานที่ และเหตุการณ์ เช่น ข้อมูลการครองราชย์ของพระเจ้าอโศกมหาราชที่ช่วยให้เข้าใจบริบทพุทธศาสนาในอดีต

ผลงานเหล่านี้สะท้อนถึงวิวัฒนาการของภาษาบาลีและทักษะความเชี่ยวชาญด้านภาษาของพระคันถรณาจารย์ในการสืบทอดพระธรรมวินัยให้คงอยู่และส่งต่อความรู้มาอย่างไม่ขาดสายตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน วรรณกรรมเหล่านี้นับเป็นกุญแจสำคัญที่เชื่อมโยงผู้ศึกษาให้เข้าถึงแก่นแท้ของคำสอนผ่านโครงสร้างภาษาที่มีแบบแผนและเป็นวรรณกรรมที่ทรงคุณค่าทั้งในเชิงวิชาการและเชิงวรรณศิลป์อย่างยิ่งในทางพุทธศาสนา วรรณคดีบาลีเป็นส่วนหนึ่งของพุทธศาสนาเถรวาทฝ่ายใต้ที่เลือกใช้ภาษาบาลีในการทรงจำ รักษา และสืบทอดพระธรรมวินัยมาตั้งแต่พุทธกาล วรรณคดีและวรรณกรรมต่าง ๆ ที่รจนาขึ้นด้วยภาษาบาลีจึงบ่งบอกถึงความสำคัญและการส่งต่อภาษาและตัวบทบาลีเรื่อยมา การเขียนวรรณกรรมด้วยภาษาบาลีตั้งแต่ยุคอรรถกถาเรื่อยมาจึงแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการและความเจริญงอกงามของภาษาบาลีและวรรณกรรมที่ใช้ภาษาบาลีมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งสะท้อนถึงคุณค่าของภาษาและวรรณคดีบาลี รวมถึงความรู้ความสามารถของพระคันถรณาจารย์ผู้ใช้ภาษาบาลีได้อย่างชัดเจน

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

1. คัมภีร์ภาษาบาลีและฉบับแปลไทย

พระพุทธโฆสะ. *วิสุทธิมรรคบาลี ภาค 3*. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2555.

พระพุทธโฆสะ. *สมนุตปาสาทิกา นาม วินยฎฐกถา (ปฐโม ภาค)* มหาวิมวคณณนา. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2552.

พระมหากัจจายนะ. *เนตติปกรณ์*. แปลโดย พระคันธสาราภิงศ์. ลำปาง: โครงการแปลคัมภีร์พุทธศาสนา วัดท่ามะโอ, 2550.

พระมหานามะ. *มหาวงษ์ พงชาวดารลังกาทวีป ทั้งภาษาไทยและภาษาบาฬี เล่ม 1-2-3*. แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์). พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2463.

พระมหานามะ. *สัทธมมปชโชติกา นาม ขุททกนิกายฎฐกถา มหานิทเทสวณณนา*. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535.

พระสังฆรักขิตมหาสามี. *สุโพธาลังการมัญชรี*. แปลโดย พระคันธสาราภิงศ์. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546.

พระสิริมังคลาจารย์. *เวสสันดรทีปนี ภาคภาษาบาลี*. กรุงเทพมหานคร: สำนักราชเลขาธิการ, 2541.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

2. หนังสือ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). *พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559.

พระมหาธิติพงศ์ อุตตมปญโญ. *โครงสร้างภาษาบาลี 3*. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2561.

พัฒน์ เฟื่องผลา. *ประวัติวรรณคดีบาลี*. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ลักษณ์, 2524.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้ (พิมพ์ครั้งที่ 3).

กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. พระอภิธัมมปิฎก. คัมภีร์ที่ 2 วิจารณ์. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2562.

อภิญาวัฒน์ โพธิ์सान. ชีวิตและผลงานนักปราชญ์พุทธ. มหาสารคาม: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2549.

3. วารสาร

สยาม ราชวัตร. “การเปรียบเทียบคัมภีร์วิสุทธิมรรคและคัมภีร์วิมุตติมรรคเชิงวรรณกรรมวิจารณ์.”

วารสารภาษา ศาสนา และวัฒนธรรม, ปีที่ 8, ฉบับที่ 1, (มกราคม-มิถุนายน 2562): 289-309.

4. วิทยานิพนธ์

กิตติศักดิ์ ลาภสุริยกุล. “ความสำคัญของคัมภีร์อรรถกถาเถรวาทต่อการศึกษาพระไตรปิฎก.”

วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560.

พระมหาสายัญ ศรีอ่อน. “ประณามบทและนิคมกถาในวรรณคดีบาลี : แนวคิด รูปแบบ และภาษา.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.

พระมหาอนุกุล เงามาม. “งานนิพนธ์ที่ป็นของพระสิริมังคลาจารย์และความสัมพันธ์กับงานนิพนธ์ของพระพรหมโมลี (วิลาศ ญาณวโร).” วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2566.

สมพรนุช ตันศรีสุข. “งานนิพนธ์ของพระสารีบุตรในพระไตรปิฎกบาลี.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550.

5. ข้อมูลจากเว็บไซต์

ประพันธ์ ศุภสร. “มหานิทเทส : คัมภีร์ว่าด้วยศาสตร์แห่งการขยายความพุทธธรรมยุคต้น.”

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 16 ธันวาคม 2558.

<https://www.mcu.ac.th/article/detail/14302>.

ภาษาต่างประเทศ

1. หนังสือ

Hinüber, Oskar Von. *A Handbook of Pāli literature*. Berlin: Walter de Gruyter, 1996.

Horner I. B. *The book of the discipline : (vinaya-pitaka)*. London: Published for the Pali Text Society by Luzac, 1966.

Malalasekera, G.P. *The Pāli Literature of Ceylon*. M.D. Gunasena & Co., LTD: Colombo, 1928.

Rhys Davids T.W. and Stede William. *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*. London: Published for the Pali Text Society by Luzac, 1921-1925.

2. วารสาร

K. R. Norman. *Pāli Literature: Including the Canonical Literature in Prakrit and Sanskrit of All the Hīnayāna Schools of Buddhism*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983.